

“GLOBALASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

JAZBA FOLKLORLIQ HÁM REALISTLIK ÚLGIDEGI DÁSTANLARDA PAREMIOLOGIYALAR

(A. DABILOVTIŃ “BAHADIR” HÁM S. NURIMBETOVTIŃ
“XANALASLAR” DÁSTANLARI MISALINDA)

Allanazarov Esbergen

*f.i.k. Ajiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq
institutı*

Резюме: В статье анализируются пословицы из романа Караматдина Султанова «Акдарья». Также на примерах подчеркивается умение писателя использовать пословицы для раскрытия образа, сюжета и характера.

Ключевые слова: пословицы, паремнологические единицы, образ, характер, лингвистика, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.

Summary: The article analyzes proverbs from the novel "Aqdarya" by Karamatdin Sultanov. Also, the writer's ability to use proverbs to reveal the image, plot and character is highlighted through examples.

Key words: novel, proverbs, paremiological units, image, character, linguistic, phraseological, language, kontekst, proverb, concerning, peculiarities, semantical, forma.

Turmıs mashqalaları, yaǵnıy kún kóris alıs-berissiz bolmaǵanı sıyaqlı úrp-ádet, salt-dástúrleri, awıspalı mániliktegi naqıl-maqallardan paydalanıw arqalı folklorlıq hám jazba ádebiyat qálinplesip, rawajlanıp otıradı. Úrp-ádet penen salt-dástúr adam menen adamdı, jámiyet penen adam arasındaǵı qarım-qatnaslardıń belgili bir korinisi, anıǵıraq aytqanda siyasiy áhmiyetke iye bolǵan, jámiyetlik qubılıslardıń biri.

Paremiologiya - az-saz sóz benen kóp máni bildiretuǵın, qısqa hám tujırımlı bolıp jasalǵan kórkem awızeki dóretpelerinen biri esaplanadı. Naqıl-maqallar, tiykarınan, aqıl-násiyat túrinde tálim-tárbiyalıq hám etikalıq xarakterge iye xalıq pedagogikasınıń eń ápiwayı úlgesi boladı. Sonlıqtan da, naqıl-maqallardıń kórkem shıǵarmalardaǵı ornı óz aldına. Atap aytqanda, biz talqılap atırǵan romandı oqıǵanıımızda, ondaǵı kórkem súwretlew quralları, xalıq danalıqları hám naqıl-maqallarınıń sheber qollanılǵanlıǵın kórip, shıǵarmanıń tereń ideyalıq mazmunga iye bolǵanlıǵın bayqadıq, yaǵnıy bul kórkem súwretlew qurallarınan, naqıl-maqallardan xalıq danalıqlarınan, shıǵarmasındaǵı qatnasıwshı qaharmanların túrli boyawlar menen súwretler, unamlı hám unamsız, tragediyalıq, komediyaalıq, qaharmanlıq, batırlıq obrazların jasawda, shıǵarmalarda qatnasıwshı qaharmanlardıń sezimlerin, xarakterlerin, tereń aqılǵa iye ekenliklerin ashıp beriwde aktiv qollanıladı. Ol jámiyet aǵzaların dúnıyaǵa kózqarasları menen minez-

“GLOBALASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

qulqınıń qalıplesiwine de tásir jasaydı. Sonlıqtan, qaysı jamiyet bolsa da ózine unanǵan úrp-ádet, salt-dástúrlerin qalıplestiriwge qızıǵadı. Olar xalıqlarda hár qıylı boladı, kóbinese olardıń jasaw jaǵdayına, kásibine qaray hár túrli boladı. «Hár eldiń dástúri, zańı basqa» dewdiń de leykini usında.

Qaraqalpaq xalqınıń da turmısına, milliy sanasına baylanıslı qollanılıp kiyatırǵan geybir dástúrler bar. Biraq, atadan balaǵa miyras bolıp kiyatırǵan bul dástúrler máńgi ózgermeytuǵın bir nárese emes, bir dáwirde payda bolǵan dástúrler, ekinshi dáwirde góneriwi yamasa mazmunı ózgeriwi nızamlı qubılıs. Bunday naqıl-maqaldı dástanda ushıratamız. Mısalı:

«Aǵa ólse, jeńge miyras, ini ólse kelin miyras» degen. Bul is tek seniń basında emes (57-bet).

Berilgen mısalda «Aǵa ólse, jeńge miyras, ini ólse kelin miyras» naqıl-maqalı da sol roman waqıyaları júz bergen waqıtları xalıq arasında dástúрге aylanǵan úrp-ádetlerdiń kórinisi súwretlengen. Haqıyqatında da, xalqımız arasında sol dáwirleri usı naqıl-maqaldıń júdá kóp qollanıluwı, onı dástúr sıpatında bassılıqqa alıp, urısta qaza tapqan balasınıń hayalınıń basın keyingi balalarına shatıwı, yaki turmısta ólgen balasınıń balalarınıń jetimlikti basınan ótkermewi ushın kelinin keyingi balasına áperiw jaǵdayları ushırasqan. Álbette, bul dástúrdiń zárúrlikten kelip shıǵıp úrpke aylanǵanı seziledi. Házirgi waqıtları bolsa bul dástúr derlik gónerip, naqıl-maqal da, yaǵnıy paremiologiyalıq passiv leksikaǵa aylanıp bolǵanın kóriwge boladı.

Sonday-aq naqıl-maqallar yamasa basqa da súwretlew quralları, hár qanday kórkem shıǵarmalardıń mazmunınıń ideyalıq baǵıtta dóreliwinde hám waqıyalarınıń kórkem, anıq, real súwretleniwinde, jazıwshılardıń qıyalı, tapqırlıǵı negizinde oǵada orınlı jumsalǵan.

Mısalı:

«Jekke júrip at shappa» dep ata-babalar da násiyat etip ketken (98-bet).

- «Atar tańǵa júrsen de, batar kúnge júrme!» degen balam. Jetti túnniń ishi ... (110-bet).

«Jigit kózi menen qız alma» degen dástúрге salıp, Sapar da baqalarda Jumabaydı Salimadan arashalap alıwınıń mánisi de usı edi (51-bet).

- Bir kúni túste qaza qarawdan harıp kelgen Xalilani ol qońsı qostan tostaǵan sorap ákeliwge jumsasa, «Erinshekke is buyırsań, ózińe aqıl úyretedi» degendey (18-bet).

Mısallarda berilgen «Jekke júrip at shappa», «Atar tańǵa júrsen de, batar kúnge júrme!», «Jigit kózi menen qız alma», «Ólmektiń izinen ólmek joq», «Erinshekke is buyırsań, ózińe aqıl úyretedi» sıyaqlı naqıl-maqallardıń barlıǵı, úyrenip qaraǵanıwızda,

“GLOBALASIW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

aqıl-násiyat, paydalı informaciya sıpatında waqıyanıń sebebin ǵana bildirip, onı orınlaǵannan yaqı orınламаǵannan payda-zıyanın kórsetip turǵan joq.

Mısalı:

Kim bilsin, Qızdıń kewli qıyada. Jigittiń kewli zıyada ... Aqıllandıratuǵın óz qızı emes (44-bet).

Mısalda berilgen «Qızdıń kewli qıyada. Jigittiń kewli zıyada» naqıl-maqalında anasınıń óz qızı bolmaǵanlıqtan oǵan aqıl-násiyat berip turıwı qolaysızlıq tuwdırıwı túsindirilgen. Sonday-aq, «Qızım, saǵan aytaman, kelinim, sen tıńla» dep qızdıń anasınıń kelinine eskertip, qızına aqıl-násiyat berip turǵanı basqaǵa belgisiz. Biraq, usı naqıl-maqaldı shıǵarıwshılar usınday jaǵdaydıń bárin xalıq yadında qaǵıyda bolıp qalıplesken salt-dástúr, úrp-ádet arqalı biledi degen isenim menen aytqan. Biraq, ol maǵlıwmatlar bir qansha waqıt ótkennen keyin keyingi áwladtıń esinde saqlanbawı da múmkin.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısında oǵada awır dástúrlerdıń biri óli jayǵastırıw, óli húrmetlew, ... Bul dástúrlerdıń awırlıǵı sonshelli, semyaǵa awır qayǵı ornatıw menen qatar materiallıq jaqtan da zıyan keltiredi. Solay bolsa da xalqımızda ólini sıylaw ádeti elede keńnen saqlanǵan. «Ólini sıylaǵan bay boladı, tirini sıylaǵan biy boladı» naqıl-maqalı arqalı ólgen ata-babalarınıń ruwxı, tiri áwladlarınıń táǵdiri menen qızıǵadı, báhá ǵamqorlıq etedi dep xoshametlep, bar dúnyasın shashıwǵa úgitleydi. Eger marhumnıń shańaraǵı turmıstan qısılıp, kóp shıǵın ketkenin bildirse «óli óz nesiybesin aladı» dep qorqıtatuǵın sózler oylap tapqan hám usınıń esabınan mollalar bayıp otırǵan. Sonlıqtan da xalıq buǵan qarsı «Óleńli jerde ógiz semiredi, ólimli jerde molla semiredi» degen naqıl-maqallardı diniy dástúrlerge qarsı bolǵanlıǵı ushın shıǵarıp otırǵan.

- Sóytip bizlerdiń xızmet jayımızdı sorasań, «Ólmektiń izinen ólmek joq» degen, bolmas is bolıp qaldı (32-bet).

Mısalda berilgen «Ólmektiń izinen ólmek joq» degen naqıl-maqal awır qayǵını, joǵaltıwdı basınan keshirip atırǵan shańaraq aǵzaları menen jaqın-juwıqlarına «Ólmektiń izinen ólmek joq, óldiń qaytıp kelmek joq» dep márt bolıwǵa, shıdamlılıqqa shaqırǵan.

- «Bolmas iske polat bol, polattan da berik bol!» degen emes pe. Uris qayǵısı seniń bir ózińniń basında ma? (43-bet).

Mısalda berilgen «Bolmas iske polat bol, polattan da berik bol!» paremiologiya arqalı qaraqalpaq xalqınıń kókireginde bar bolǵan ruwxıy minez-qulıq – basqanıń qayǵısına sherik bolıp, dártine dárman bolıwı, qayǵıda bolsa sabırlı bolıwı ushın demew bolǵanı túsiniledi.

Haqıyqatınan da, «Adamnıń basına awır jaǵday tuwıp, aǵayın-tuwǵanlarınan birew ólgende, ólim túsken adamǵa kewil aytıp jubatıw ushın poetikalıq sózler ayıladı ... kewil aytıwshı, kewil aytqanda xalıq naqıl-maqallarınan tolıq paydalanıp otıradı». [1: 19-20]

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Esittiriw, kewil aytıw, xoshlasıw dástúriniń orınlanıwında da etnolingvistikalıq birlik sıpatında da qollanılatuǵın naqıl-maqallardıń ishinen keń orındı alǵan.

Qaraqalpaq xalıq dástúrleriniń ishinde toy boyınsha da kóplep paremiologiyalar bar. Toy qaysı dáwirde bolsa da adamnıń hár túrli quwanışı menen abadan turmısınıń belgisi. Oǵan úlken de, kishi de keledi, palwanlar, jırawlar, baqsılar, toy basqarıwshılar hám t.b. óz ónerlerin kórsetip, hár túrli tamasha beriw hám olardı kóriw múmkinshiligine iye boladı. Usınday toylar ásirese qızǵa baylanıslı, olardı uzatıwǵa baylanıslı payda bolǵan.

Biraq «Qızı bardıń nazı bar»lıqtan ba ya sózimdi sıylamadı, júziń kórmeymen dep bawırın tas qılıp tasladı ma, áytewir Tórebay Aqdárya boyınan bir neshe ret ótse de «Qızımdı kóreyin» dep Nazlınıń úyine qayırılmadı (25-bet).

«Alǵıǵan! Dúnyaǵa shıqqandaǵı jalǵız qızın edi, «teńi kelse tegin ber» degen, riyzalığın almay basıp-jenship, jılatıp kóknarshıǵa kelin qılıp bersen isińniń qırınǵa ketkeni (24-bet) .

Birinshi mısalda «Qızı bardıń nazı bar» naqıl-maqalı arqalı qız asıraǵan adamǵa qızdı soraǵanlar birden unay bermeydi, naz etip sınap-minep, qayta-qayta sorastıradı. Shıǵarmada da xalıqtıń usı psixologiyasını ashıp beriwde ónimli qollanılgan.

Ekinshi mısalda «Teńi shıqsa tegin ber» naqıl-maqalı arqalı aldınǵı dáwirlerdegi hayal-qızlarǵa bolǵan feodallıq kózqarastıń bolǵanlıǵın kórsetedi, jalǵız qızınıń erkine qaramastan, onı narazı etip basıp-jenship, jılatıp kóknarshıǵa kelin qılıp bermew kerekligi násiyatlanadı. Bul naqıl-maqal da házirgi jámiyetimizde de keńnen qollanıladı, lekin aldınǵı mánisinde emes, al házirleri bul naqıl-maqal tiykarında toydı qızıqlı etip ótkeriw múnásibeti menen hár túrli báne tawıp, házillesiw ushın qáde soraw motivi orın alǵan.

Mádeniyatlı, bilimli adamnıń janı súygen nársesi boladı, oǵan jetiwi ushın ushırasqan tosqınlıqlardan qorıqpaydı. Sıpayı bolıw da mádeniyattıń bir belgisi. Mádnıyat túsiniǵiniń de mazmunı oǵada keń. Oǵan jámiyettiń materiallıq hám xalıqtıń ruwxıy baylıqları kiredi. Hár qanday jámiyettiń rawajlanıwına baylanıslı mádeniyattıń da mazmunı ózgerip baradı. Biraq, solay bolsa da olar ózine ılayıq mádeniyatına ılayıq iye bolıp, ol qanday dárejede bolıwına qaramastan, sol xalıqtıń estetikalıq talabın qanaatlandırıp, sanalıqqa tárbiyalaydı. Sonıń menen qatar ózleri unatqan idealı da boladı, sol arqalı tutas bir tiptegi adamlardıń bolmısın sáwlelendirip otıradı.

Sıpayıgershilik xalıq túsiniǵinde az sóylep kóp tuńlaw, yaǵnıy sózdi mánili etip, utımlı aytıw menen ólshenedi. Sonlıqtan, sózdi sóyley biliw de úlken mádeniyat.

Tómende berilgen mısalda biz sóz etken mádeniyatsızlıqtıń úlken belgisi mánissiz sózlerdi aytıwǵa baylanıslı ideya «Irigen awızdan shirigen sóz shıǵadı» naqıl-maqalı arqalı beriledi.

“GLOBALLASH SHÁRAYATINDA FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Mısalı:

Men sennen fronttı sorap otırǵanım joq. «Irigen awızdan shirigen sóz shıǵadı». Batır bolsań óziń bara ber! (13-bet).

Mádeniyatlı bolıwdıń jáne bir elementi adamnıń ózin-ózi kúte biliwi. Oǵan hádden tıs jasanıw, áshekóylikke beriliw kirmeydi. Qanday da bir nársesin qádirlep, azada tutıw sıpayıgershilikke jatadı.

Paremiologiyalarda ata-ana, tuwǵan-tuwısqanlar arasındaǵı qarım-qatnaslarda, adamnıń minez-qulqınıń qáiplesiwindegi faktorlar retinde qaraladı.

Mısalı: Bereket tapqaysań, inim! «Inisi bardıń tınısı bar» - deytuǵın edi burın, men endi «inisi bardıń ırısı bar» dep taza naqıl shıǵaraman (87-bet).

Berilgen mısaldadıǵı «Inisi bardıń tınısı bar» naqıl-maqalı arqalı aǵalı-inili arasındaǵı miyrim-shápáátlilik, sheksiz muxabbat sezimleri beriledi.

- Sálimjan esi bar-aw. Kempir-ǵarrılardıǵa qosewmet bolıw ushın kelisin kórmeysen be? «Aǵayinnıń keriskeni, keńeskeni» degen. Bárekella, shıraǵım! Kele ǵoy, - dep tiyispe etti (109-bet).

Mısaldadıǵı «Aǵayinnıń keriskeni, keńeskeni» naqıl-maqalındaǵı jaqınlar arasındaǵı qatnasıq ta úlken áhmiyetke iye bolıp sanaladı.

Biz joqarıda «Aqdárya» romanında qollanılǵan birliklerge lingvomádeniy jaqtan talqılawǵa háreket ettik. Romanda olardan qollanıw shıǵarmanıń kórkemligin, jazıwshınıń sheberligin, hár qıylı obraz jasaw ushın túrli usıllar menen paydalanǵanlıǵın kórip shıqtıq.

Hár qanday mádeniyat hám ádebiyattıń, iskustvonıń rawajlanıwı ushın ádebiy tildıń kórkem sóz sheberliginen durıs paydalanıw, sonıń ishinde, oǵan tilge júdá sheberlik penen qatnasıw hár bir jazıwshınıń ádiwli wazıypası.

Jazıwshı sózlerdiń usınday mánili sózlerden durıs paydalanıp, romannıń qunlı shıǵıwına erisken. Shıǵarmadaǵı mánili sózlerdiń ádebiy tildıń bayıwına, jámiyettin ekonomikalıq turmısınıń rawajlanıwına jánede geybir sózdiń ishki mánisi kem-kem tolısıp, kóbeyip otırırında úlken áhmiyetli orın tutadı.

K.Sultanov shıǵarması tilinde bir personaj tilinde bir neshe naqıl-maqallardıń aytılaym degen oy-pikirdiń mazmunına sáykes utımlı paydalanılǵanın kóriwge boladı.

Mısalı:

- «Adasqannıń aldı jón» degen emes pe? Hadal miynet penen tapqan balıǵımdı iyt-qusqa jem qılǵansha – dep ızam kelip, bir shabaqtı shiykiley jep toyıp aldım (144-bet).

– Dilwarlıqtı qoya turıń, kelinler, – dedi onnan tete otırǵan kempir, – «Adasqannıń aldı jón» ekeni ras, biraq, «Adasqan ayıp emes, qaytıp jolın tapqan soń», «At aylansa, qazıǵın tabadı» degen aqırı, qawımǵa qosılsa, ol da aqıldıń belgisi. Úsh kún bolar, úsh ay

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

bolar, ayran shalabınızdı qızǵanıp qáytesiz. Kim bilsin, jastan miynet kórmey sada ósken bala shıǵar... (100-bet)

Sunday-aq, «*Tek júrgen, toq júrer*» degen naqıl bolsa, tınısh júrseń jaqsı boladı degen mánini ańlatadı, yaǵnıy qanday da bir nárseni islemesten aldın, ol is haqqında tereń túsiniкке iye bolıp, jaqsı hám jaman táreplerin oylastırıp, ol istiń qolınan keletuǵınlıǵına anıq isengennen keyin ǵana, sol isti orınlaw kerekliginen dárek beredi.

Jazıwshınıń roman tilinen alınǵan bul naqıl-maqallar oy-pikirige isenim, tastıyıqlaw mánilerin qosıw maqsetinde pikirge úlestirip qollanılǵan. Ulıwma, «*Balıq basınan shiriydi*», «*Maldı tapqanǵa baqtır, otındı shapqanǵa jaqtır*», «*Jaqsı as jaman keselge em*», «*Bir bilmeslik bilgennen de ótedi*», «*Adasqanniń aldı jón*», «*At aylansa, qazıǵın tabadı*», «*Adasqan ayıp emes, qayıtıp jolın tapqan soń*» naqıl-maqalları, kórkem tekstti bezew, oǵan ótkirlik hám tásirsheńlik qosıw ushın sheberlik penen qollanılıp tur.

Ulıwma alganda, K.Sultanovtıń «*Aqdárya*» romanı tilinde naqıl-maqallar hár qıylı maqsette sheberlik penen paydalanǵan.

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкіс, 1968, 19-20-бет.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. Нөкіс-1994.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили, лексикология, Нөкіс, 1994-жыл
4. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс, «Билим», 1994.
5. Караматдин Султанов. Ақдәрья (роман). Нөкіс, «Билим». 2018. 280 бет.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық IV том. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1978, 348 бет.
7. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент. 1982.